

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

АБАЙ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ

**АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ІЛІМІ**

**Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары
10-15 тамыз, 2020 жыл
Алматы**

**Алматы
Абай ғылыми-зерттеу институты**

Жарияланымның жауапты редакторы

Ж.Дәдебаев

Жарияланымның редакторы

Б.Даутова

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасы мен ілімі.
Республикалық сырттай ғылыми конференция баяндамалары. 10-15 тамыз,
2020 жыл. Алматы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2020.

Сырттай ғылыми конференция Абайдың 175 жылдық мерейтойы аясында Абай күні басталып отыр. Конференцияға еліміздің көрнекті абайтанушы ғалымдарынан, әдебиеттанушылардан, қоғамдық-гуманитарлық ғылым мамандарынан, жас ғалымдардан сұраныстар түсуде. Түскен баяндамалардың таңдамалылары «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» көптомдық сериялық басылымда жариялауға ұсынылады.

Алматы

Абай ғылыми-зерттеу институты

2020

Екінші күн: 11.08.2020.

Д.ЫСҚАҚҰЛЫ,
филология ғылымдарының докторы,
профессор

АБАЙ МҰРАСЫ – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ҰСТЫНЫ

Халықтың ұлт болып, қалыпты өмір сүруі, дамуы үшін оның өміршеңдігін қамтамасыз ететін рухани ұстындар, тіреуіштер керек. Онсыз қазіргі жаһандану заманында ұлттың ұлт болып өмір сүруі қиын болып бара жатыр. Ұлттық құндылықтарымен өмір сүріп, ұлттық болмысын сақтай білген халықтар ғана ұлт болып, мемлекет болып өмір сүріп жатқан жайы бар. Мысалы, қытайлар Конфуцийді, өзбектер Науаиды, түрікмендер Мақтымқұлыны, қырғыздар «Манас», якуттар «Олонхо» жырларын ұлттық идеологиясының негізі етіп алған.

Қазіргі әлемдік өркениетте ресми түрде ұлттық идеология жоқ. Жоқ болатын себебі – ұлттық идеология бір ұлтты өзге ұлттардан жоғары қояды, мұның аяғы шовинизмге апарып соқтырады дейді батыс ғалымдары. Десек те, ұлттардың болашағына қауіп төніп тұрған қазіргі жаһандану дәуірінде әрбір ұлт өзін-өзі сақтап қалу мақсатымен аты басқаша аталғанымен де іс жүзінде ұлттық идеология саясатын барынша жүргізіп жатқанының куәсі болып отырмыз.

Жаһандану дәуірінде оған қарсы бағытталған ұлт-азаттық, дінаралық, әлеуметтік қақтығыстар күшейе түсуде. Адамзат қоғамын жалпыға ортақ бақытты заманға жеткізбек жаһанданудың жалғасы әлемнің астан-кестенін шығарып, ойға келмеген қауіп-қатерлер алдан шығып жатыр. Тілімізді, ұлттық болмысымызды қалай сақтаймыз деп жүргенде, әлемнің бір шетінде пайда болған «індет» те жаһанданып, әлемді жайлап, жалмап барады. Тәжтажалдан коронавирус қорыққандар қазір өздерінің жеке ұлт, мемлекет екендері есіне түсіп, өздерін сақтап қалу үшін жаһандық байланыстарын тоқтатып, ұлттық үйлерінің – мемлекеттерінің есік-терезелерін қымтап, ешкімді кіргізбей де, шығармай да өмір сүруге көшіп жатыр. Басқа түскен ауыр жағдайда не істеуіміз керек, болашағымыз қалай болмақ деген сауалдар күн тәртібінде тұр.

Міне, осындай ұлттың болашақ тағдыры күн тәртібіне қойылған жағдайда ұлттық болмысымызды сақтап, басқа алпауыт ұлттардың ассимиляциясына түсіп кетпес үшін арқа тұтар, тірек қылар ұлтымыздың бар болмысын, өзіндік ерекшеліктерін, жақсы жақтарын да, кемшіліктерін де айнаға түсіргендей айқындап берген, адам болып, халық болып қалуымыз үшін не істеп, не қоюымыз керегін айтып, күндей күркіреп, өмірі күңіренумен өткен Ата қазақ Абайдай ұлы тұлға керек. Абайдың ұлылығы сонда, қазақ қандай болу керек, ұлт тағдыры қыл үстінде тұрған мынадай қилы заманда өзімізді сақтап қалуымыз үшін не істеуіміз керек деген сауалдарға жауаптың барлығын да Абайдан, оның қаламынан шыққан 176 өлең, 3 поэма, 45 қарасөзден табамыз. Сонымен қазақтың ұлттық бейнесін

Абайдың рухани болмысынан толық көреміз; Абай дегеніміз – қазақ, қазақ дегеніміз – Абай.

Абай ел болу үшін, өсіп-өркендеу үшін ең алдымен, бірлік керек дейді. Абайды оқиық: «Қазақтың бір мақалы: «Өнер алды – бірлік, ырыс алды – тірлік» дейді. Бірлік қандай елде болады, қайтсе тату болады – білмейді. Қазақ ойлайды: бірлік – ат ортақ, ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақ болса екен дейді. Олай болғанда, байлықтан не пайда, кедейліктен не залал? Ағайын құрымай мал іздеп не керек? Жоқ, бірлік – ақылға бірлік, малға бірлік емес».

Әлеуметтанушы, психолог ғалымдардың анықтауынша, адамдардың, ұлттың бірлігі ойдың бірлігінен басталады. Ой бірлігі – жалпы бірлік атаулының бастауы. Идеялық бірлік болса, сөзде де, істе де бірлік болады. «Бірліктен айырылған ел қаңғып қалады» (Ә. Бөкейхан). Нағыз бірлікке ұлттық немесе мемлекеттік идеологияның арқасында ғана қол жетеді. Демократиялық қоғам орнатуға кіріскен елімізде идеологиялық жұмыстардың жетімсіздігінен ұлттық бірлікке қол жеткізудің қиын болып жатқанын осылайша түсіндіруге болады. Абайдың ұлылығы сол, ғылыми жағынан да, жүзеге асыру жағынан да ұлт үшін аса маңызды болуымен бірге аса қиын осы бір мәселенің дұрыс шешімін осыдан бір жарым ғасыр бұрын айтып кетіпті. Абайдың «ақылға бірлік» деп отырғаны ой бірлігі, идея бірлігі бүгінгі қазақ қауымының алдына өткір қойылуда.

Адамның адам болып өмір сүруі үшін екі түрлі азық – тән азығы мен жан азығы керек. Абайша айтсақ, «Адам ұғымы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан» тұрады. Мұндағы тән азығы адамның биологиялық тіршілігін қамтамасыз етіп отыратын азық-түлік пен ыстық-суықтан қорғайтын киім-кешек болса, жан азығы дегеніміз – оның қоғамдағы қарым-қатынастарын, өмірлік мақсаттарын айқындап отыратын өмір сүрудің адамгершілік нормалары. Тән азығы негізгі қозғаушы күшке айналса, адам адамға қасқыр болып, қоғамды дүниеқоңыздық, жемқорлық, әділетсіздік, қылмыс жайлайды. Ал жан азығы алға шықса, адамгершілік салтанат құрғанымен де, елді кедейшілік жайлап, күнкөріс қиындайтын болады. Сондықтан да адамның дұрыс өмір сүруі, қоғамның қалыпты дамуы үшін осы екі түрлі – тән азығы мен жан азығының тепе-теңдігін сақтап отырудың маңызы зор. Абай былай дейді: «Тәннен жан артық еді, тәнді жанға бас ұрғызса керек еді. Жоқ, біз олай қылмадық, ұзақтай шулап, қарғадай барқылдап, ауылдағы боктықтан ұзамадық. Жан бізді жас күнімізде билеп жүр екен. Ержеткен соң, күш енген соң, оған билетпедік. Жанды тәнге бас ұрғыздық, ешнәрсеге көңілмен қарамадық, көзбен де жақсы қарамадық, көңіл айтып тұрса, сенбедік» (Жетінші сөз).

«Жас бала анадан туғанда, екі түрлі мінезбен туады: біреуі – іпсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды. Іпем өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демеклік... Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» (Жетінші сөз).

Ақынның ойынша, көпті көрген, көп ізденген, көп нәрсені ойына тоқыған, жақсы мен жаманды ажырата алатын адам – ақылды адам. Ал ақылсыздық – «ойсыз, өнерсіз надан адамның ісі» болса, ақылды – жан қуаты күшті адам. Ақылсыздық, білімсіздік – адамның қоры. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек: әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің.

Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды. «Білімсіздік хайуандық болады». «Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен» (Отыз сегізінші сөз).

Абай әлемде не болып жатқанынан бейхабар халқын өзгелерден қалып қоймас үшін өнер-білімге, ғылымға шақырды.

«Ғылым – Алланың бір сипаты, ол хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» (Отыз сегізінші сөз), «Ғылымның бір аты – ақыл» (сонда), «Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен» деп білген Абай елінің ертеңін білім-ғылыммен байланыстырды; сондықтан да халқын оқуға, білім алуға, ғылымды үйренуге шақырды. «Ғылым» Алланың сегіз сипатының бірі екенін еске салды: «Ғылым – Алланың бір сипаты, ол – хақиқат», «Ғылымсыз оқыған намаз, тұтқан ораза, қылған хаж, ешбір ғибадат орнына бармайды» (Оныншы сөз). Абайдың «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрсеменен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақтық» (Он сегізінші сөз), «Ғылым мал табу құралы емес, мал ғылымды дамыту үшін қажет» дейді. Демек, ғылым – өмірді танып-білудің бірден бір жолы; адам білімдар болған сайын ақиқатқа қарай, яғни Аллаға да жақындай түседі деген сөз».

«Ақыл» (ой, идея. Д. Ы.) іске асуы үшін міндетті түрде жүректің сарабынан өтіп, жылуына оранып, қайраттанып, қуаттанып шығуы міндетті. Сонда жүрек кез келген «ақылды» қабылдай бермейді, оларды сүзгіден өткізіп, бойында жылуы, жігері бар өміршең, тиімділерін ғана қабылдайды. Жүректің мұндай қасиеттері тәрбиемен қалыптасады. Жақсы тәрбие алған жүректер дұрыс шешімдер қабылдауға көмектесе, «қатып қалған жүректерде» керісінше болады. Сондықтан да адам өмірінде жас ұрпақ тәрбиесінің, яғни «жүрек тәрбиесінің» маңызы зор. Мұндағы «жүрек тәрбиесі» деп отырғанымыз – адамгершілік тәрбиесі. Міне, Абай ақыл болғанымен де оны жүрек тәрбиесінсіз жүзеге асырудың мүмкін еместігін тағы да ескертіп отыр. Кезінде әл-Фараби де жүректі адамның ең басты дене мүшесі деген.

Абайдың айтуынша, сөз «жүректен шықпаса, жүрекке жетпейді»; «бойда қуат, ойда көз болмаса, ондайларға айтпа сөз»; жүрексіз айтылған сөз – жалған сөз, ондайларға сенбе.

«Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас, Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас. Жүректен қызу-қызба кете қалса, Өзге тәннен еш қызық іс табылмас. Достық, қызық, бар қызық – жүрек ісі, Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі. Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық, Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі» деп жырлаған ақын жүректің адамның рухани өміріндегі шешуші рөлін дәл айтып отыр.

Ақын халқының көзі, сезімі, жыршысы дейтін болсақ, өмірдің әділетсіздіктерін қайнаған ішінде жүріп көрген, барынша сезінген ақынның жүрегі «қырық жамау».

Поэзия – адам жанының сыры, сезімі. Ал осы сыр мен сезімнің ұясы – жүрек. Абай лирикасында сезім мен сырға толы «жүрек» сөзі жиі қолданылады. Адам «Ақылдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады», «Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды» дейтін Абай жүректен жарып шыққан небір әсем теңеулерді, эпитеттерді, метафораларды шебер қолдану арқылы қазақтың қара сөзіне жан бітіріп, өлеңнің поэтикалық, ойшылдық қуатын күшейтіп, көркемдік кестесін құлпыртып, сөзден сурет салған. Ақынның бұл сөзді өмірінің соңғы кезеңінде ішіне жиналып қалған мұң-шерін сыртқа шығарған көңіл күй лирикасында көбірек қолданғаны байқалады.

Абай «Он жетінші қара сөзінде» жүректі былайша сөйлетеді: «Мен – адамның денесінің патшасымын, қанменен тарайды, жанмен де мекен қылады, менсіз тіршілік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың жай-күйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп, еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп, тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің барлығы менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не?».

«Қалың елім, қазағым, қайран жұртым», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да», «Байлар жүр жиған малын қорғалатып», «Адасқанның алды – жөн, арты – соқпақ», «Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат», «Көжекбайға», «Көкбайға», «Сабырсыз, арсыз, еріншек», «Болыс болдым, мінеки», «Мәз болады болысың», «Күлембайға», «Сегіз аяқ», «Бай сейілді», «Ем таба алмай», «Заманақыр жастары», «Көзінен басқа ойы жоқ», «Дүтбайға», «Жүрегім, нені сезесің», «Болды да партия», «Сұм дүние тонап жатыр, ісің бар ма?», т. б. өлеңдерінде өз заманының кемшіліктері аяусыз сыналады. Осы өлеңдерінің аттарынан-ақ ақынның елдің ішін жайлаған әлеуметтік дерттерді дөп басып, ащы тілмен түйрей білгенін көреміз.

Абай қазақ халқын осындай күйге жеткізген үш түрлі жаманшылық туралы ескертеді:

«Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп, білесің.

Надандық – білім-ғылымның жоқтығы, дүниеден ешнәрсені оларсыз біліп болмайды.

Білімсіздік хайуандық болады.

Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Залымдық – адам баласының дұшпаны. Адам баласына дұшпан болса, адамнан бөлінеді, бір жыртқыш хайуан хисабына қосылады» (Отыз сегізінші сөз).

Абайдың ұлылығы өз халқының бойындағы кемшіліктерді сынаумен бірге, оны жоюдың жолдарын да көрсете білуінен көрінеді. Ақын адам қайткенде, адам болып, ұлттық болмысын сақтай алады деген мәңгілік сауалға жауап берді; ғасырлар бойы жинақталған адамгершілік нормаларын жүйеге келтіріп, тұтас бір «Толық адам» концепциясын жасады.

Абай қазақтың бойындағы қисық мінездерді сынаған өлеңдерінде имандылықты басшылыққа алып отырған. Құнанбай қажының шаңырағында өмірге келіп, Семейдегі Ахмет Риза медресесінде мұсылманша дәріс алған Абай жастайынан діни білім, тәрбие алып, иманды болып өсті.

Ақын әбден кемеліне келген елу жасында: «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз жол емес. Ынталы жүрек, шын көңіл, Өзгесі хаққа қол емес. Дененің барша қуаты Өнерге салар бар күшін. Жүректің ақыл суаты Махаббат қылса, тәңірі үшін» деп жырлапты.

Өмірінің соңғы жылдарында (1902) хатқа түскен мына өлеңінде «Алланың өзі де рас, сөзі де рас, Рас сөз ешуақытта жалған болмас», «Көп кітап келді Алладан, оның төрті Алланы танытуға сөз айырмас...», «Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй, ол Алланы жаннан тәтті. Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп, Және хақ жолы осы деп әділетті» деп адам өмірінің бақытқа бастар жолын имани тұрғыдан көрсетеді.

Әдетте біз махаббат сөзін екі жастың арасындағы сүйіспеншілік сезім ұғымында жиі қолданамыз. Абай бізге «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген өсиет қалдырып отыр. Абайдың айтып отырған махаббаты – «әуел адамның адамдығы» (отыз сегізінші сөз) отбасынан – ата-анасын, құдай қосқан қосағын, бала-шағасын, бауырларын, туыстарын жақсы көруден басталып, одан әрі қарай жалпы адамдарды құрметтеп, өмірді сүйюге ұласуы керек. Отбасының тыныштығы, ағайынның татулығы адамның бақытты болуына жағдай жасап, елдің тыныштығына, қоғамның өркендей түсуіне алып келеді. Осы сияқты сан-алуан тіршілік әрекеттері сүйіспеншілікпен суғарылып жүзеге асса, Алланың нұры жауып, ол адам өмірдегі шын бақытқа кенеледі. Өйткені, «Адамшылықтың алды – махаббат, ғаделет сезім» (Қырық бесінші сөз). Адамдарды сүйе білген адам ғана Алланы шын сүйе алады. Жүрегі адамгершіліктің, имандылықтың рухымен нұрланған адам – нағыз адам, кемел адам.

Хакім Абай «Адам баласына адам баласының бәрі – дос. Не үшін десең, дүниеде жүргенде туысың, өсуің, тоюың, ашығуың, қайғың, қазан, дене бітімің, шыққан жерің, бармақ жерің бәрі бірдей, ақыретке қарай өлуің, көрге кіруің, шіруің, махшарда сұралуың бәрі бірдей, екі дүниенің қайғысына, пәлесіне қауіпін, екі дүниенің жақсылығына рахатың бәрі бірдей екен. Бес күндік өмірің бар ма, жоқ па? Біріңе-бірің қонақ екенсің, біреудің білгендігіне білместігін таластырып, біреудің бағына, малына күндестік қылып, я көрсеқызарлық қылып, көз алартыспақ лайық па?» деп, адам баласын ойлануға, мына «бес күндік» жалғанда сыйластыққа шақырады.

Тағы бірде ол «Толық мұсылман болмай – толық адам болмайды» деп, кесіп айтқан. Абайдың имандылықпен суғарылған ой иірімдерін оқығанда мынау мың құбылған өмірдің қыр-сырларын енді ғана түсіне бастағандай боласың.

Абайды заманы атқа ерте мінгізіп, ерте есейткен. Ел-жұртына сөзін өткізе алмай, әбден қажыған Абай «Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман», «Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да» деп, қамыққанда, небәрі 41 жаста, ал «Ішім өлген, сыртым сау», «Атадан алтау, Анадан төртеу, Жалғыздық көрер жерім жоқ. Ағайын бек көп, Айтамын ептеп, Сөзімді ұғар елім жоқ. Моласындай бақсының, Жалғыз қалдым – тап шыным» деп, торығып жүрген кезінде небәрі 43-те екен.

Ел тұтастығы ой бірлігінен, «ақылға бірліктен» бастау алады деп білген Абай осы идеяларды жүзеге асырудағы сөздің атқаратын қызметін жоғары бағалайды. Ең басты шарт – сөз түзу болу үшін ой түзу болу керек. Ақын бір өлеңінде «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп, халқына үндеу тастайды. Мұны айтып отырған себебі – адамды адам қып, елді бірлікте сақтайтын идеялар жасалды; енді соны дұрыс сөз арқылы сыртқа шығарып, халықтың санасына жеткізіп, әрі қарай жүзеге асыру керектігін алға тартып отыр.

Абай оннан астам өлеңінде тілдің құдіреті, өлеңнің қалай болуы керектігі жайлы пікір білдіреді. Абайдың сөз өнері жайлы ой концепциясы «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Туғанда дүние есігін ашады өлең», «Біреудің кісісі өлсе – қаралы ол», «Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын», «Базарға қарап тұрсам әркім барар», «Сегіз аяқ», «Сәулең болса кеудеңде», «Адамның кейбір кездері», «Өзіңе сенбе, жас ойшыл», «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» сияқты өлеңдерінде мейлінше ашық айтылған.

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» қазақ поэзиясының өлеңмен жазылған теориясы. Өлеңді, өлеңнің теориясын өлеңмен жазған Еуропадағы атақты Буалоның «Поэтикасымен» салыстыруға болады. Сонымен бірге бұл өлең Абайдың сөз өнері жайлы айтқан ойларының шыңы, өлеңмен жазылған манифест іспеттес.

Абайды білгісі келген адам алдымен, оның «Сегіз аяқ» өлеңін оқуы керек. «Сегіз аяқ» – ақынның бүкіл адами, шығармашылық, дүниетанымдық болмысын аңғартатын философиялық толғау. Адамды бей-жай қалдырмайтын өмір жайлы терең толғамдар сырлы сөзбен салынған суреттер арқылы көркем кемелдікке ұласып, небір ғажайып ойларға жетелейді.

Абай «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?» атты өмірмен қоштасу, кейінгілерге өсиет мазмұнды өлеңінде: «Жүрегімнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла. Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім, Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма! Ішім толған у мен өрт, сыртым дүрдей, Мен келмеске кетермін түк өндірмей. Өлең, шіркін – өсекші, жұртқа жаяр, Сырымды тоқтатайын айта бермей» деп, өмірінің қандай жағдайда өткені, нені атқарып, нені атқара алмай бара жатқаны жайлы ағынан жарылыпты.

Зымырап замандар, «кезекпенен» ұрпақтар ауысып жатыр. Бірақ та он тоғызыншы ғасырда айтылған Абай сөздері біздің ғасырда да күні кеше ғана

айтылғандай. «Өлді деуге сия ма, айтындаршы, Өлмейтұғын артына сөз қалдырған» деп, ақынның өзі айтпақшы, Абайдың келер ұрпаққа жазып қалдырған өсиеттері де – қазақпен бірге мәңгі жасайтын «өлмес сөздер».

«Единица – жақсысы, Ерген елі – бейне нөл. Единица нөлсіз-ақ, Өз басындық болар сол. Единица болмаса, Не болады өңкей нөл» дейді ол. Ақынның өзі жырлағандай, Абайдың өзі ғасырларда бір-ақ туатын «единица», біртуар ойшыл.

Шығыста «Барлығын білетін, білгенін іске асыруға ұмтылатын адам – данышпан, оны ұстаз тұт» деген сөз бар. Абай – қалың елдің ішінде жүріп, азып-тозып бара жатқан қазақты қайткенде адам болып қалатын, бақытқа жеткізер, надандықтың ми батпағынан шығарар жолдарын іздеп, «басын тауға да, тасқа да ұрған», оны халқының даналығынан, исламның имандылығынан, Батыстың ғылымынан тауып, «Толық адам» ілімін жасаған, жұртын осы адамзат дамуының сара жолына түсуге шақырған данышпан. Абай бастап, одан кейін алашшылдар жалғастырған қазақтың қасқа жолымен адаспай жүру бүгінгі ұрпақтың алдында тұрған үлкен сын.

Абай – қазақ әдебиетін әлемдік деңгейге көтерген ұлы ақын ғана емес, сонымен бірге қазақтың мәңгілік ойы мен сөзін өркениеттің биігінде тұрып айтқан дала данышпаны да. Қазақтың халық болып жұрт қатарлы өмір сүруі үшін адал еңбек етіп, озық білім мен ғылымды игеріп, ұлттық рухани құндылықтар мен имандылықтың асыл қасиеттерін бойына сіңірген «Толық адам» болуы керектігін ескерткен де – дана Абай. Абайдың ұлылығы сол, оның сөз өнерінің інжу-маржанына айналған поэзиясының әрбір сөзі ойымызға, бойымызға адамгершіліктің, ұлттық рухтың нәрін сеуіп, санамызды жаңғыртып, өмірге деген құлшынысымызды арттыра түсуінде.

А.Жаксылыков,
доктор филологических наук,
профессор
Ж.Дадебаев,
доктор филологических наук,
профессор

ЩЕДРЫЙ ДАР

Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев в своей статье «Абай и Казахстан в XXI веке», делаясь с общественностью своими мыслями об актуальности творческого наследия, учения Абая, о том уроке, который народ может получить от восприятия творчества поэта, предложил систему значимых принципов, имеющих важное общественное значение. Конструктивные слова Президента, продуманные, системные мысли, дали новый импульс общественному сознанию, культуре и

литературе, возрождению жизни народа: «Если мы хотим модернизировать национальное самосознание, и стать конкурентоспособной нацией, мы должны внимательно читать произведения Абая. Наследие Абая – наше священное сокровище, которое может открыть нам дорогу к устойчивому развитию страны, сплочению общества. Возвышая Абая, мы формируем национальный дух подрастающего поколения».

Казахский народ, а также мировая литературная общественность с энтузиазмом отмечают 175-летие великого казахского поэта Абая (Ибрахима) Кунанбаева. Нет никакого сомнения в том, что все поколения нашего народа с благоговением чтят бессмертные слова поэта, заключающие в себе сокровище национального интеллектуального богатства.

Время не властно над словами поэта, над светом, излучаемым ими. Это самобытное природное явление, подобное лучам солнца, сиянию луны. Поскольку поэт завещал грядущим поколениям, растущей молодежи:

Смотри вглубь сердца своего,
Подумай о загадке явления моего,
Я - дитя невзгод и нехоженой степи,
С тысячами один сражался, не осуди
(подстрочный перевод наш – А.Ж.), -

нынешнее поколение, чтя заветы великого мыслителя, воскресая в памяти его деяния, читая его произведения и изучая их как благодатное знание, стремится заново издать и перевести их на другие языки, комментировать и объяснять друг другу их смыслы.

Ярким свидетельством памятных, добрых дел, проводимых в юбилейный год 175-летия Абая, является выход в свет в Москве презентабельного тома избранных произведений поэта на казахском и русском языках: Абай (Ибраһим) Кунанбаев. Избранное. – Москва: «Русский раритет», 2020. – 424 с.

Составитель и автор предисловия книги на казахском и русском языках - Таир Мансуров, доктор политологических и экономических наук, автор целого ряда книг, посвященных великим личностям Республики Казахстан, видный государственный и общественный деятель. Вот что он пишет о цели составления и издания данной книги: «Президент Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаев подписал Указ о празднования в 2020 году 175-летнего юбилея великого казахского поэта и мыслителя Абая Кунанбаева. Именно этому знаменательному и памятному событию посвящается настоящее издание».

В рамках реализации Указа Президента книга Абая – один из самых весомых результатов.

Мы помним, как Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев и Президент Российской Федерации В.В. Путин 2006 год объявили годом Пушкина в Казахстане, а в России – годом Абая. В честь этого события 4 апреля 2006 г. в центре Москвы установлен памятник Абаю, а 16 декабря в обстановке торжественности в г. Петропавловск открыта скульптурная

композиция «Абай и Пушкин». Во время осуществления данных крупных культурно-политических мероприятий рядом с обоими президентами находился тогдашний аким Северо-Казахстанской области, к тому же один из авторов скульптурной композиции «Абай и Пушкин», руководитель данного проекта, Таир Мансуров. Будучи Первым секретарем Евразийского экономического союза в 2007-2016 гг., членом коллегии Евразийской экономической комиссии по энергетике и инфраструктуре (министром) в 2014-2016 гг., Генеральным директором Евразийского центра развития (с 2016 г.), он никогда не упускал из виду творчество Абая, не забывал о мудрости Абая, вынашивая все это в душе.

Знакомство Таира Мансурова с Абаем, диалог с его поэзией, проникновение в его мудрость начались еще в прошлом веке. В 1992 году в Алматы им была издана книга прозы Абая тиражом в 100 тысяч экземпляров, через год, добавив к прозе поэмы, вновь издал книгу Абая тиражом в 100 тысяч экземпляров. Сауле Амирханкызы Мансурова в 2002 г. выпустила в 4 свет избранные произведения Абая в небольшом формате, а в 2003 г. повторно издала книгу в большом формате крупным тиражом. В 2010 году была составлена книга «Пушкин и Абай: гармония великих», с пониманием встреченная широким кругом читателей. В 2017 г. этот фолиант был пополнен и выпущен в свет в Москве издательством «Художественная литература». Все эти дела показывают, что тема Абая дорога душе не только Таира Мансурова, но и всей его семье.

Сборник избранных произведений Абая, над которым трудились лучшие дизайнеры, вышел в свет в прекрасном полиграфическом качестве. На первых страницах размещены цветные иллюстрации торжественного открытия 4 апреля 2006 г. в Москве памятника Абаю, там же мысли и взгляды деятелей и ученых о разных гранях величия Абая, в том числе первого Президента Республики Казахстан-Елбасы Нурсултана Назарбаева, Президента Российской Федерации Владимира Путина, Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева, писателя-академика М.О. Ауэзова, Николая Анастасьева, профессора Московского Государственного университета, автора книг «Мухтар Ауэзов», «Абай», вышедших в серии ЖЗЛ.

После этих мыслей и мнений идет введение составителя книги Тайыра Мансурова под названием «Абай – великий поэт и мыслитель». Автор вступительной статьи наряду с оценками разных граней книги раскрывает значение избранных произведений Абая в современном общественнополитическом контексте. Автор пишет: «У всех народов есть личности, ставшие подлинным символом национальной души. Таков Абай у казахов, Пушкин у русских. Бесконечно сложно сказать что-то новое об Абае и Пушкине. Но тем не менее писатели, литературоведы, критики с пристрастием изучают творчество двух гениев. Продолжаем постигать эту вечную мудрость и мы...». Очень к месту эти слова.

Стремиться к проникновению в самые трудные вопросы, глубоко погрузиться в вечную мудрость, акцентировать внимание на этом, сделать

целью обращение этой мудрости в мотивацию, которой станет жить сердце растущего поколения нации, – все это берет исток из большой гражданственности, сильного познавательного посыла, из внутренней энергии государственного подхода к этой проблеме. Есть глубокий смысл в золотых словах, сказанных в этой статье: «Абай во все времена будет оставаться одним из тех мыслителей, который всегда поможет найти достойные ответы на самые главные вопросы жизни».

Во вступительной статье автора-составителя даются особые сведения о памятнике Абаю, установленном в центре Москвы. В Российской Федерации, не только в главном городе, но и в обычных других городах страны не устанавливались памятники поэтам и писателям других народов. В этих условиях установление памятника казахскому Абаю в центре Москвы, торжественное его открытие перед всем народом, – это историческое событие, которое по праву займет особое место среди культурных явлений 5 XXI века. Автор статьи, подчеркивая главный аспект этого события, очень уместно связывает его с речью Нурсултана Абишевича Назарбаева, сказанной во время торжественного открытия памятника.

В XIX веке Абай энергией своего творчества неповторимым образом, так что на всей земле не найти ничего подобного, воспроизвел произведения таких великих художников слова в русской литературе, как Пушкин, Лермонтов, Крылов, повторив в переводе величие их нерукотворных памятников, к которым не зарастёт народная тропа. Поэтому мы преисполнены уважения к России, которая поставила Абаю памятник в центре Москвы. Мы с удовлетворением восприняли факт установления скульптурной композиции «Пушкин и Абай» в Петропавловске, которая как бы свидетельствует об этом нашем уважении. Мы также почитаем Пушкина, которого так возносил Абай.

Уроки таких добрых и плодотворных дел, когда по отношению к сынам обоих народов была излучена такая светлая любовь, еще заключаются в том, что на разборчивое, вдумчивое отношение к отбору избранных произведений Абая повлияли глубокое знание жизни, устойчивая нравственная позиция, заключенные в них. Составитель книги, также автор вступительной статьи, дипломат, человек, искушенный в экономических и политологических науках, государственный и общественный деятель, смог достичь благой цели, проявляя свой интеллектуальный потенциал, четкую и выдержанную гражданскую позицию, добившись красоты созвучия и смысловой переклички избранных произведений поэта.

Существует немало переводов прозы Абая на русский язык. Составитель сборника выбрал среди них переводы В. Шкловского. Он внес в них некоторые изменения: 37 слово представлено в переводе Л. Соболева, 38 слово дано в переводе С. Санбаева. Такую стратегию составителя можно объяснить эстетическим отношением к творческому наследию поэта, наличием своего взгляда на переводы его произведений.

Когда же речь заходит о поэтических произведениях Абая, составитель проявляет предпочтение по отношению к переводам Ауэзхана Кодара. Есть

много вариантов перевода каждого стихотворения Абая, причем переводчики являются мастерами поэзии. Составитель, проведя тщательную экспертизу, совершенно не случайно остановился на переводах А. Кодара. В сборник включены шестьдесят стихотворений Абая в переводе А. Кодара. В оригинале представлены тридцать стихотворений поэта.

Слова назидания Абая и его поэзия насыщены провиденциальными мыслями, богаты национально-специфическими изобразительно-выразительными средствами. Если это ментальное своеобразие не в равной степени сохраняется в поэтическом переводе, то в переводе прозы передано оно в большей степени. Переводы В. Шкловского характеризуются именно таким богатством.

В структуре книги есть один раздел, который словно бы излучает свет. Этот раздел составлен изображениями самого Абая, членов его семьи и близкого окружения. Художественные изображения Абая, фотокопии статуй сняты с тех оригиналов, которые хранятся в государственных музеях, фондах архивов. Сами по себе они – отдельные образцы изобразительного искусства. Они ярко представляют творческий почерк известных художников и ваятелей. Познавательное и эстетическое значение таких картин велико.

Последний раздел книги, названный «Прикосновение к Абаю», составлен из стихотворений, посвященных Абаю. Стихотворения Халижана Бекхожина, Магжана Жумабаева, Касыма Аманжолова, Абраша Жамишева, Жубана Моладагалиева, Кайрата Жумагалиева, Туманбая Молдагалиева даны на русском языке, стихотворения Фаризы Онгарсыновой, Дуйсенбека Канатбаева, Улукбека Есдаулетова, Магжана Жумабаева, Марфуги Айтхожиной, Жараскана Абдрашева – на казахском.

Книга завершается статьями Гарифуллы Есима на русском и казахском языках.

Система образов поэзии Абая ценна особой художественной выразительностью, основанной на национальном колорите, силой эстетического воздействия. В структуре и стилистике перевода необычайно трудно передать именно эту особенность и ценность, в некоторых случаях просто невозможно. По этой причине переводы стихотворений Абая по художественно-эстетическому воздействию в большинстве случаев никак не сравнятся с оригиналами поэта. Совершенно ясно, что есть дистанция между эстетическим восприятием переводов и эстетическим восприятием оригиналов. Тем не менее, понятно, что и переводы и оригиналы, включенные в книгу составителем, автором вступительной статьи, Таиром Мансуровым, будут поучительными для читателя. Каждый читатель найдет в этой книге бесценную сокровищницу и для себя и для других людей.

В книге дан такой фрагмент из выступления Мухтара Ауэзова 24 сентября 1954 года в Москве в Колонном зале Дома Союзов. «В эти дни Абай, как никогда, близок к нам, вновь вернувшись, став более понятным, он излучает для нас свет, неизвестный прежде. Думаю, это подобно тому, словно бы скопища звезд приблизились к нашей планете, тем самым став самой дорогой картиной на свете для душ людей, наблюдающих это явление».

Как сказал М.Ауэзов, в этом году мир Абая стал излучать для нас свет, невиданный и неизвестный нам ранее. Смысл этого, скорее всего, в горячей расположенности, в любви и уважении к творчеству поэта со стороны молодого поколения, да и всего народа.

Словно море, колышется из края в край, народное содержание произведений Абая. Щемящие, проникновенные мотивы, обращенные Абаем к молодежи, волнуют души людей, обжигают сердца. Творческое наследие Абая, представленное в этой книге, создает образ бескрайнего пространства, где мы видим образ Абая, обращающегося со своими словами к молодежи. И нет ничего более великого, чем видение того, как трепещут сердца молодых людей, преисполненные почитанием, горят в обжигающей истинной любви к творчеству Абая.

Составление сборника избранных произведений поэта, признанного и оцененного народом, подготовка к печати, издание в книжном формате может быть успешным и выдержать испытание временем, если все это осуществляется в соответствии с современными научными требованиями, в рамках научной методологии. Поэтому составление творческого наследия такого большого поэта в книге, подготовка ее к печати требует самой серьезной ответственности. В этом деле масштабный научный подход, научный анализ и изучение насколько же значимы, настолько весомо бережное отношение к творческому наследию автора, защита авторских прав.

Составление книги избранных произведений элитного автора – это нелегкое дело. Тем более трудным делом является составление избранных произведений такого гения, как Абай, так как в этом большом деле нужны глубокие познания, художественное чутье, внутренний духовный масштаб и проникновенное чувство своего человеческого долга перед духом поэта. Совершенно ясно, что такое дело, как составление сборника избранных произведений Абая требует от человека кропотливого труда, познания в области литературного творчества, окрыленного интеллекта, научной системности, даже общественно-политической выдержанности. Избранные произведения Абая составлены в соответствии с такими требованиями.

Книга избранных сочинений Абая, составленная Таиром Мансуровым, с его вступительной статьей, стала прекрасным подарком к торжествам 175-летия поэта. Эта книга Абая как бы излучает свет горячей признательности, огромного уважения и любви к творчеству поэта.

А.Салқынбай,
доктор филологических наук,
профессор

АБАЙ ДАНАЛЫҒЫ ЖӘНЕ ДАЛА ШЫНДЫҒЫ

Тіл – адам баласының жалпы болмысын, ішкі табиғатын танытушы.

Адам сөйлейді, сөзбен өз ойын айтады, ішкі ойын танытады. Сөз арқылы таңбаланатын лебіз шындық болмысты бейнелейді, сөзбен адам өз ойын жүйелейді, негіздейді, уәжін түсіндіреді. Кей кезде өзімен-өзі сөйлесу, өзінен-өзі күбірлеу т.б. жағдайлардың болуы – ойды жүйелеу, негіздеу қажеттілігінен туындайтын түпсаналық деңгейдегі әрекеттердің көрінісі. Тілді адам баласының қызметінің нәтижесі ретінде тану, тілдің пайда болуы туралы діни ұстанымдармен сәйкес келмейді. Тіл қалай пайда болды, алғашқы Сөз қандай еді, тілдің дамуы қандай деген сауалдар қазірде өзекті деп айта алмаймыз. Қазіргі прагматикасы бірінші орынға шыққан, «бүгін және қазір» деген ұстаныммен өмір сүріп жатқан ХХІ ғасыр ғылымы үшін, классикалық ілімнен гөрі, тіл экологиясы туралы мәселе кеңірек қозғалуы да ықтимал. Әрине, қазіргі тіл білімі теориясы кеңінен дамыды, әралуан аспектіден жан-жақты зерттеу үрдісі пайда болды. Қазақ тілінің құрылымы мен құрылысы жан-жақты айқындалды. Қалыптасқан дәстүрлі тіл білімімен қатар жаңа когнитивтік, лингвомәдени, коммуникативтік-функционалдық бағыт дамытылуда. Ендігі ғылыми ізденістер атаудың болмысындағы таным мен атаудың мәтіндегі әр алуан қызметін саралаумен, зерделеумен байланысты. Лебіздің мүмкіндігі мол, мағыналық-қызметтік ерекшелігі әлдеқайда бай болғанымен, ондағы сөздің мағыналық құрылымы мен қызметтік (функционалдық) ерекшелігі туралы ғылыми әңгіме аздау. Тіл тек лебізде ғана өзінің барлық көркімен әрлене көрінеді, сөздің парқы ақ парақта немесе ауызекі сөйлеуде нақтыланып, лебіз құрамында ажарланып, негізгі мағыналық сипатына сай ерекше контекстік мән иеленіп, ажарлана, ашыла түседі. Тек лебізде тіл өзінің басты қасиетін танытып, күшіне енеді, өз болмысын білдіріп, қоғамдық мәнге ие болады. Тіл лебізде ашылады, нұрланады, киесі кіреді, сезімнің жаршысына, жақсылықтың хабаршысына айналады. Лебізде қолданыста жүрген тіл нұрлана түседі, жасымайды – жасарады; солмайды – толады, қамалмайды – бояуы қанығады, дамиды, жанға жылу дарытады. Лебізде қолданысқа түсіп Сөз мағыналық жағынан дамиды, мәні тереңдейді, бұрын таңбаланбаған жаңа ұғымдарға атау береді, сөйтіп тіл де дамиды, байи түседі.

Лебіз бен тілді қарама-қарсы қоюға болмайды, олар: бірі – құралы, бірі – қызметі болып, Патша СӨЗДІҢ мағыналық құрылымын жаңартуға, жасартуға, байытуға, дамытуға, сақтауға қызмет етеді. Қазақ сөзінің патшасы – Өлең! Қызыл сөзге дес бермеген қазақ баласының басты қаруы да осы – Өлең!

Өлең – сөздің Патшасы, сөз сарасы.

Қиыннан қиыстырар ер данасы, –

деген ұлы Абай данышпанның сөзіне мән беру парыз. Кез келген адам сөзді қиыстырып айта алмайды, ердің данасы ғана сөзді саралайды, қиыннан қиыстырады, «аталы сөз» айтады. Бұны әрбір тілші ғалым ережедей ұстанса болады. Қазақ поэзиясында сөз өзінің нәрлі өңінде, сөлінде, шырайында, нақышында, мәнерінде, иірімінде ақтарыла ағылады. Біз мұнда Абай айтқан

Өлеңді, сол Өлеңді өміріне балағандарды меңзейміз. Тілдің байыған, дамыған, жетілген, нұрланған тұсын көреміз.

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек.
Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан,
Әдеті жеңіп күңгірттер.
Тән сүйгенін бермесе,
Жан шыдамас жаны ашып,
Бере берсең бер десе,
Үміт етер таласып.
Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?
Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?! [1]

Қазақ өлеңінің өлшемі мен ырғағы. Өлең мәні – тереңде. Бірден түсіне алмауың мүмкін! Уақыт тауып бірнеше рет қайталап оқу керек. Өлеңнің жалпы мазмұны көзі ашық, көкірегі ояу қазақ баласына түсінікті. Сөздерді жеке алып қарағанда түсініксіз болып тұрғаны немесе таныс емесі жоқ, өз ана тілін білетін, ел дәстүрінен хабардар кісіге анық. Ал сөздердің бір-бірімен байланысып, лебіздегі берген мағынасы мен оның ішкі мәнін түсіну үшін ақыл-парасат айдынына шомылған жөн болады. Терең ойға құрылған өлең жолдарының әрбірінде сом ой, шоң ақыл, мол пайым-парасат жатыр.

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек.

«Ұйықтаған ой». Ой ұйықтаса адамның өзге жаратылыстан айырмасы бар ма? Демек, ой ұйықтамау үшін жүректе қайрат болуы қажет екен де, қайратты басқаратын ақылға сәуле қонуы шарт екен! Ол қандай сәуле? Данышпан Абай жүрек пен қайрат сөзін байланыстырып, жүректе қайрат болуын қажеттілікке балайды. Қайрат – күш, жігер. Қазақта «ержүрек» деген сөз бар. Ерлік, батырлық жүректе деп тұр ғой. «Ерлік –білекте емес, жүректе» деп тағы да әпсаналайды дана халық. Жүрек пен қайрат қосылып біріксе, ұлы

күшке айналады, жігері шындалады. Жүрек – сезім. Кейде бұларды синоним деп қабылдаса да болмаққа керек. Өзін «...адамның денесінің патшасымын, қан менен тарайды, жан менде мекен қылады, менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ жатқан кісіге төсексіз кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен, бірақ мені таза сақтай алмайды, ақырында қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбанишылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады, менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» – деп бағалайтын (Абай бағалататын) жүректе «дүниеде ешнәрсе онсыз кәмелетке жетпейтін», білімді ерінбей-жалықпай үйрену үшін керек, «Дүниеге лайықты өнер, мал тауып, абұйыр мансапты еңбексіз табуға болмайды. Орынсыз, болымсыз нәрсеге үйір қылмай, бойды таза сақтайтұғын, күнәкәрліктен, көрсеқызар жеңілдіктен, нәфсі шайтанның азғыруынан құтқаратұғын, адасқан жолға бара жатқан бойды қайта жигызып алатұғын» (Абай) қайрат болғанда ғана ой-сана ұйықтамайды. Бұл мінезді жасайды. «Ермінез» сөзінің уәжі осы ұғыммен сабақтас. Жүрек-сезім қайратты болып ойды қозғайды, кісі ойланады. Ойланбаған жанның несі кісі?!

«Ақылға сәуле қонбаса» дегенді талдап көрелік. «Не дүниеге, не ахиретке не пайдалы болса, не залалды болса, білетұғын – мен, сенің сөзіңді ұғатұғын – мен, менсіз пайданы іздей алмайды екен, залалдан қаша алмайды екен, ғылымды ұғып үйрене алмайды екен» дейтін ақылға сәуле қону керек деп ойды толықтыра түседі данышпан Абай.

Сәуле – жарық, сәуле – нұр.

Мағынасы – кең, семантикасы – терең. Жарық – тәрбие, көргендік, оқу, білім, тағылым, күн, дін – бәрі осы бір семантикалық өрісте жатады да, бірін-бірі толықтырады, бүтіндейді, әдіптейді, сөйтіп ортақ салтанатты Сәулеге қызмет етеді.

Ия, адамды Алла тағала бірдей етіп жаратты, бірдей етіп сана берді. Ал Санаға саңлау түсіретін сәуле! Ол сәулені қондыратын адамның өзі. Тәрбиені алу-беру, көру, көргенді түйю, оқу, білім алу, оқып білгеннен, көрген-естігеннен тағылым алу, дінді тану, табу, Алланы сүйю – адам баласының өзінің істейтін қызметі, таным жолы.

Ал Сәуле – нұрдың жолы өзгешелеу! Нұр (араб.: **نور** – жарық сәуле) – 1) күн сәулесі; 2) Құдай ақиқаты мен ілімінің, шапағаты мен сипатының көрінісі деген мағыналарда жұмсалады. Құран Кәрімнің «Нұр» сүресіндегі «Алла көктер мен жердің нұры...» – деген аятта Нұр Алланың шексіз мейір-шапағаты ретінде жұмсалады. Адамның жан дүниесінің, өмір сүру кеңістігінің, мекені мен мезгілінің нұрлануының басты шарты осы Нұрдың бастау көзі Алланы барынша дәріптеп, көркем есімдерін еске алу делінген. Нұр-сәуле ұғымы Шаһкәрім Құдайбердіұлының өлеңдерінде кеңінен

қолданылған. «Жазған хаттың сырымен, Жарқыраған нұрымен, Тазарып жүрек кірінен, Қайғыдан басым болды азат», «Нұрға байсың нұрыңнан зекет парыз, Мен кедеймін нұр сұрап қылдым арыз», «Мен жомартпын жар нұрына», «Нұрыңнан жарық жүрегім, Ғайыптан хабар білемін», т.б. көптеген өлең жолдарында жүректі тазартып, нұрландыратын Алла тағаланың мейірім шапағаты ретінде қабылданады, қолданылады.

Ақыл біліммен толығып, танымы кеңімесе, хайуанша жүріп те күнделікті күйбең тіршілікті пенденің текке өткізіп алуы бек мүмкін. Ақыл қайраттан асып, озық тұруы жөн, болмаса терең танымға бойлау мүмкін емес екен. Абай биігі осылай дейді:

Аспаса ақыл қайраттан,
Тереңге бармас, үстірттер.
Қартыңның ойы шар тартқан,
Әдеті жеңіп күңгірттер.

Бойдағы күш, жігер, қайрат ақылға бой ұрса мақұл. Қазақ дүниетанымындағы «60-қа келгеннен ақыл сұрама» деген әфсанаға Абай да қосылады, «ой шар тартқанда», бұрынғы әдет, өткен салттан ары аса алмайтыны, жаңа ойға, жаңа жолға, жаңа идеяға жол беруі қажеттілік болар деп пайымдадық. «Елу жылда ел жаңа» болса, елу жылдан соң жаңа пайым, жаңа түсінік, жаңа дерекке, ерекше ерен көзқарас та қалыптасуы қажеттілік болар.

Малда да бар жан мен тән,
Ақыл, сезім болмаса.
Тіршіліктің несі сән,
Тереңге бет қоймаса?

Адамның ішкі сезімі мен ақылы оны өзге болмыстағы жаратылыстан ерекшелейді, демек, Алла берген сезім мен ақылды сәуле-жарық-біліммен толықтырып, тереңдемесең, адамдықтың несі сән? Кісілік қайда?

Абай данышпан ақылға сәуле қондырып, білім мен ғылымға бет бұруды үндейді, соған шақырады:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек, –

деген өлең жолдары жоғарыда келтірілген қара сөздегі оймен үндес, қарайлас шығып жатады.

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

«Адам» мен «надан» ұғымын оппозиция қалпында танытып, білімнің маңызын тағы да асқақтата түседі. «Надан» сөзінің мағынасын «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» былай деп ажыратқан: 1. «Топас, пайымсыз». Ол (халық) қараңғы; надан – оны билеген күш қуат, қара албасты, қара түнек күштері. *Бұны ойласа Абай бір сәт шұғыл қатал бір ойға ауысады* (М. Әуезов, таңд. шығ.). *Жоқ, бұл сөз жалғыз ишанның ғана сөзі емес, осы отырғандардың бәрінің сөзі. Тогышар, надан, топтың сөзі* (І. Есенберлин. Қатерлі.). 2. «Топас». Хат танымайтын қараңғы, білімсіз. *Нұрымның залымдығы мен атағы болмаса, әліпті таяқ деп білмейтін, надан, пішіні де жаман, толған боқауыз бен былш-былш насыбай* (С. Торайғыров, таң. шығ.). Қас надан. Нағыз топас. *Ғылымды білме, өтірікке сене бер... Көрсөқыр, қас надан болып қала бер, деп тұрған жоқ па?* (М. Дүйсенов, Мейман.) [2].

Араб тілінен енген «надан» сөзінде біздіңше, екі тілдік тұлға бар: «на» – «жоқ» мағынасындағы префикс (нәмәрт, нақұрыс т.б. сияқты); қызметі – «а», «бей» префикстерімен бірдей; «дан», «дана» – әдепкіде «дана» мағынасын таңбалаған. Яғни, әуелгі мағынасы «даналық жоқ, даналықтан ада» болуы мүмкін. Сөз соңындағы «а» дыбысы екпін түспегендіктен, элизияға ұшырап, кейін мүлде түсіп қалған. Демек, Абай қолданысындағы «надан» – ақылына сәуле түсірмеген, оқымаған, хайуанша жүріп күнелтетіндер. Оқыған адам мен оқымаған наданның арасы тым бөлек, ерекше алыс. «Адам» – ақылына сәуле түсірген, көргенді, оқыған, білім қуған, ғылым алған, Алланы сүюге ұмтылғандар болса, надан – осыған қарама-қарсы ақылына сәуле түсірмеген, ештеңе көрмеген, көрсе де көкірегіне түйе алмаған, оқымаған, білім алмаған, ғылым қумаған, Алланы сүюге ұмтылмағандар.

Қазақ дүниетанымында «көрмеген», «ештеңе көрмеген», «көргенсіз» дейтін атаулар «көру» ұғымымен байланысты. Дала дүниетанымы «Көре-көре көсем боласың. Сөйлей-сөйлей шешен боласың» деп тәмсілдейді. Өзіне дейінгіні танып, көріп, сол көргенін істеген, жақсылықты таныған да кісіліктің келбетін танытады. Оқу мен білімге ерекше ден қойып, мән беріп, терең бағалаған Абай надандықтан бойын аулақ салғанымен, ең халықтың надандығын көріп, үлкен қиналысқа, толғанысқа түседі:

Атымды адам қойған соң,
Қайтіп надан болайын?
Халқым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?!

Бірінші, екінші жолдағы ойға екінші және үшінші жолдағы ой қарама-қарсы тұр. Сол арқылы Абай биігі мен дала шындығы көз алдыңызға қайта

оралады. Абай даналығы мен сол замандағы қазақы орта, білім мен ғылымнан қалыңқы кешегі қазақы қалып. «Ауруын жасырған өледі», ал Абай данышпан елді, халықты өлтірмейтін, ауруын айтып, дертін танып, оның жазылар жолы мен амалын нақ басып, дәл тауып, халықтың, ұлттың нағыз дәруішіне, дәрігеріне айналады. Абай айтқан емді халық болып, ел болып қабылдады, айыға алды, айығып жатыр. Замана желі айықтырды, қалай қиналса да, сол жолда жан беріп, жан алып, қан төгіп, аштан өліп, соғыста атылып, асылса да, әйтеуір түбі қайырлы болды, білім мен ғылымға жетті, ақылға сәуле құйылды.

Өлеңнің мазмұнына талдау жасай отырып, сөздің мәнін ашуға ұмтыламыз, тұлғалық сипатын анықтап, кейбірінің шығу тарихына да үңілуге мүмкіндік болады. Түркі тілдерінің табиғаты ерекше ғой! Кез келген сөздің мағынасы анық та, этимологиясы мен мұндалап ар жағынан қол бұлғағандай болады. Жалғамалылық табиғатына сай, түбірі өзгеріске аз ұшырағандықтан, түркі түбірлері өзінің қалпы мен мағыналық құрылымын өзге тілдермен салыстырғанда анағұрлым жақсы және анық сақтаған. Сондықтан да болар, мұра тілде сақталған мұрағат бар. Тек ашудың тәсілі мен амалын таба білуге білім мен білік қажет. Сөз тарихы Сізді мыңдаған жылдар тарихына үнсіз жетелейді, сөз болмысын тану ұлт болмысын танудың тылсымына әкеледі. Тек жетекке еруге білім мен төзім болса жеткілікті. Тілде адамның ішкі сезім дүниесі, іңкәрлігі, жалпы болмысы жатыр. Ал оның ар жағында халықтық дүниетаным жатады. Сонда бір өлең арқылы алдымен сөзбен, сөз тіркестерімен берілетін ой желісімен танысамыз, Сөз мағынасы арқылы оның тарихын барлаймыз, Сөз арқылы ақынның немесе жеке адамның тұлғасын, ішкі жан дүниесі мен болмысын, жүрек сезімінің куәсі боламыз да, осының негізінде ақынның артында тұрған ұлттың, елдің, халықтың бейнесін көріп, дүниетанымымен табысамыз. Сөз құдіретіне бас иген, бір ауыз сөзбен ердің құнын шешкен бабалар неткен көреген еді, десеңші!

Тіл тек дыбыстардың жиынтығы немесе адам қызметінің көрінісі ғана емес. Тіл сөйлейді, сөзбен сыр айтады, тарихты шежірелейді, сезімді паш етеді, ел мен ел, ер мен ер арасындағы жанған дұшпандық отты сөндіреді, жаныңа шуақ төгеді, көзіңнен жас мөлдіретеді, жүрегіңді «жуады» (Шаһкәрім), нұрландырады.

Ал данышпандардың жүрегін жарып шыққан поэзиядағы сөздің құдіреті тіпті ерен. Жаңағы Абай өлеңі «Жүректе қайрат болмаса» деп аталады. Жүрек пен қайрат ұғымдарын қатар қою арқылы олардың бағасын таразылап, бағалап, танытып, пәлсапалық ой түйіп қана қоймайды ақын. Қазақи шындықтың қатып қалған қабаттарын ашып үңілтеді, жүрегіндегі шерін ақтарады. Шындықтың бетіне тура қарайды. Қорықпайды. Өйткені ол шындықтың артында елдің болашағы, келешектің үміті мен үлесі жатыр. Өлең астарында ұйықтаған ойды түрту бар. Ойы ұйықтап жатқан кім еді? Неліктен ұйықтап жатыр ол ой? деген сұрақтар қаумалай алға шығады. Ұйқының басуы білімнің жоқтығынан, сол – надандыққа итеретін. Ұйқыдағы ойды түртетін қайрат пен ақыл, ал ақылға сәуле түсуі қажет.

ӘДЕБИЕТ

1 Абай. Екі томдық шығармалар жинағы: Олеңдер мен аудармалар. – Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1995. – 335 б. 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Т. 7. – Алматы: Ғылым, 1983. – 306 б.